एतद्वचनं श्रुत्वा कश्चित्कपोतः सदर्पमाह—'आः ! किमेवमुच्यते ?

[1]वृद्धानां वचनं ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिते ।
[2]सर्वत्रैवं विचारे तु भोजनेऽप्यप्रवर्त्तनम् ॥ २३ ॥

यतः—

शङ्काभिः सर्वमाक्रान्तमन्नं, पानश्च भूतले ।
प्रवृत्तिः कुत्र कर्त्तव्या ?, जीवितव्यं कथं नु वा ? ॥ २४ ॥

ईर्ष्यी, घृणी त्वसन्तुष्टः, क्रोधनो, नित्यशङ्कितः ।
परभाग्योपजीवी च, षडेते दुःखभागिनः ॥ २५ ॥

सदर्पं=सावष्टम्भं, सगर्वम् । आः—इति तिरस्कारे । वृद्धस्येति । ग्राह्यं=स्वीकार्यम् । आपत्काले=विपत्तिसमये । उपस्थिते=प्राप्ते सति । सर्वत्र=सर्वेषु कार्येषु । एवं विचारे=वृद्धवचनानुसारेणैव सुविचार्यैव प्रवृत्तौ तु । अप्रवर्त्तनम्=अप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । 'विचारेणे'ति पाठान्तरम् ॥ २३ ॥

भोजनादावप्रवृत्त्यापत्तिमेव द्रढयति—शङ्काभिरिति । अन्नं=भक्ष्यम् । भोजनम् । शङ्काभिः=वातपित्तकफादिजन्यरोगादिशङ्काभिः । कथं नु=केन प्रकारेण? ॥२४॥

ईर्ष्यीति । ईर्ष्यी=ईर्ष्यालुः । घृणी=घृणाशीलः । क्रोधनः=क्रोधी । नित्य

सोच कर कही हुई बात और विचार कर किया हुआ काम,—ये सब कभी बिगड़ते नहीं है (कभी हानि कारक नहीं होते हैं) ॥ २२ ॥

यह सुनकर उनमें से एक कबूतर बड़े घमण्ड से बोला—ओह ! यह आप क्या कहते हैं ! ।

आपत्ति के समय में ही वृद्धों का वचन मानना चाहिये । सब जगह ऐसा विचार करने से तो फिर भोजन में भी प्रवृत्ति नहीं हो सकती है ॥ २३ ॥

क्योंकि—संसार में सभी बातें शङ्का से भरी हुई हैं, फिर कहाँ प्रवृत्ति की जाय और कहाँ प्रवृत्ति न की जाय और किसी प्रकार जीवन निर्वाह किया जाय? ॥

कहा भी है—दूसरों से ईर्ष्या करने वाला, असन्तोषी, क्रोधी, सदा सन्देह

Scanned with CamScanner

—एतच्छ्रुत्वा सर्वे कपोतास्तत्रोपविष्टाः।

यतः—

सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुश्रुताः।
छेत्तारः संशयानां च क्लिश्यन्ते लोभमोहिताः॥ २६॥

अन्यच्च—

लोभात्क्रोधः प्रभवति, लोभात्कामः प्रजायते।
लोभान्मोहश्च नाशश्च, लोभः पापस्य कारणम्॥ २७॥

शङ्कितः=सर्वदा सर्वत्र शङ्कितः। परभाग्योपजीवी=परान्नभोजी, पराधीनः। दुःखभागिनः—एते षट् जनाः सर्वदा दुःखिता एव भवन्ति॥ २५॥

सर्वे=चित्रग्रीवप्रमुखाः सर्वेऽपि। तत्र=जालोपरि विकीर्णेषु तण्डुलकणेषु। उपविष्टाः=स्थिताः। जालोपरि स्थिता इति यावत्।

ननु नीतिशास्त्रकुशलश्चित्रग्रीवोऽपि कथं तत्रोपविष्टोऽत आह—सुमहान्तीति। सुमहान्ति=सर्वसंशयोच्छेदकानि, सुगूढतत्त्वानि। बहुश्रुताः=व्यवहारपटवो, नीतिविदश्च। संशयानां=परसंशयानां, छेत्तारः=निराकरिष्णवः। लोभमोहिताः सन्तः—क्लिश्यन्ते=दुःखमनुभवन्तीत्यर्थः॥ २६॥

लोभादिति। प्रभवति=प्रवर्त्तते, प्रवर्द्धते च। प्रजायते=उत्पद्यते, प्रवर्द्धते च। लोभात्—मोहश्च, नाशश्च। 'उपजायते' इति शेषः। अतो लोभः पापस्य कारणमित्यर्थः॥ २७॥

करने वाला, दूसरे के आश्रय से जीने वाला, ये छः प्रकार के मनुष्य सदा दुःखी ही रहते हैं॥ २५॥

यह सुनकर वे सब कबूतर अपने राजा का वचन नहीं मानकर उस जाल पर (दाना खाने) बैठ गये।

किसी ने कहा भी है—बड़े २ शास्त्रों को पढ़ने वाले, बहुत बातों को जानने वाले, सब प्रकार के भ्रमों को दूर करने वाले लोग भी लोभ में पड़ कर दुःख भोगते हैं॥ २६॥

और भी—लोभ ही से क्रोध उत्पन्न होता है, लोभ ही से काम उत्पन्न होता है और लोभही से मोह (अज्ञान) भी उत्पन्न होता है और लोभ ही से मनुष्य का नाश भी होता है, अतः लोभ ही सब पापों का मूल कारण है॥ २७॥

अन्यच्च—

असम्भवं हेममृगस्य जन्म,
तथापि रामो लुलुभे मृगाय ।
प्रायः समापन्नविपत्तिकाले
धियोऽपि पुंसां मलिना भवन्ति ॥ २८ ॥

अनन्तरं ते सर्वे जालेन बद्धा बभूवुः । ततो यस्य वचनात्तत्राऽवलम्बितास्तं सर्वे तिरस्कुर्वन्ति । यतः—

न गणस्याऽग्रतो गच्छेत्सिद्धे कार्ये समं फलम् ।
यदि कार्यविपत्तिः स्यान्मुखरस्तत्र हन्यते ॥ २९ ॥

असम्भवमिति । हेममृगस्य = स्वर्णमृगस्य । जन्म = उत्पत्तिः । असम्भवम् = सम्भावनाविषयीभूतमपि न भवति । तथापि रामः = सकलज्ञाननिधिर्भगवान् दाशरथिरपि । मृगाय = स्वर्णमृगमादातुं । लुलुभे = लोभात्तं हन्तुं जगाम । प्रायः = बाहुल्येन । समापन्नाः = सन्निहिताः—या विपदः, तासां कालः समयः, तस्मिन् । पुंसां = विवेकिनामपि । धियोऽपि = मतयोऽपि । मलिनाः = मलाविलाः, कुण्ठिताः । भवन्ति = जायन्ते । 'इति तर्कयामी'ति शेषः ॥ २८ ॥

अनन्तरम् = उपवेशनाऽनन्तरम् । यस्य = कपोतविशेषस्य । तत्र = जाले । अवलम्बिताः = उपविष्टाः, बद्धाश्च । तं = कपोतम् ।

नेति । गणस्य = सङ्घस्य । अग्रतः = अग्रे । कार्ये = कर्त्तव्ये कर्मणि । सिद्धे = निष्पन्ने सति । समं = तुल्यम् । कार्यविपत्तिः = कार्यहानिः । मुखरः = अग्रणीः । प्रवर्त्तकश्च । हन्यते = वध्यते । तिरस्क्रियते च ॥ २९ ॥

और भी—सोने के मृग का होना यद्यपि असम्भव है, तथापि भगवान् श्री रामचन्द्रजी महाराज भी सोने के मृग के लोभ में पड़ गए थे। ठीक ही है—प्रायः विपत्ति काल सन्निहित होने पर मनुष्यों की बुद्धि भी मलिन हो जाती है ॥ २८ ॥

इस प्रकार वे सब कबूतर जाल में फँस गये। तब जिस कबूतर के कहने से वे सब वहाँ बैठे थे, उसको ही सब भला-बुरा कहने लगे।

कहा भी है—किसी कार्य में सबके आगे कभी नहीं होना चाहिये, क्योंकि कार्य

तथा चोक्तम्—

आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।
तज्जयः संपदां मार्गो, येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ ३० ॥

तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीव उवाच—नाऽयमस्य दोषः । यतः—

आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।
मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने ॥ ३१ ॥

आपदामिति । इन्द्रियाणाम् = चक्षुरादीनाम् , असंयमः = अनिग्रहः, आपदां = विपदां, दुःखस्य च, पन्थाः = मार्गः । कथितः = नीतिविद्भिः प्रोक्तः । तज्जयः = इन्द्रियनिग्रहश्च । सम्पदां = सम्पत्तीनां, कल्याणस्य च, मार्गः = पन्थाः । येन = येन पथा, इष्टम् = अभीष्टसिद्धिः, तेन गम्यताम् । यदि विपत्तिरभीष्टा तर्हि इन्द्रियाऽसंयममार्गेण गम्यताम्, अथ सम्पदभीष्टा तर्हि इन्द्रियजयोऽनुष्ठीयतामिति भावः । यद्वा—येन इष्टं = सुखं भवेत्, तेन = इन्द्रियजयमार्गेण, गम्यतामित्यर्थो बोध्यः ॥ ३० ॥

तस्य = तण्डुलकणभक्षणे प्रवर्त्तकस्य कपोतस्य । अयम् = जालबन्धनरूपः । दोषः = अपराधः ॥

आपदामिति । आपतन्तीनाम् = आगच्छन्तीनाम् । हितः = हितकारकः प्रियोऽपि, हेतुतां = कारणताम् । आयाति = प्राप्नोति । आगच्छतीति वा । हि = यतः । मातृजङ्घा = मातुर्गोर्जङ्घाकाण्डम् । वत्सस्य = स्वबालवत्सस्य, स्तम्भीभवति = गोदोहनकाले तत्र प्रायो वत्सस्य बन्धनाद्वत्सबन्धनस्तम्भतां याति । बन्ध-

---

की सिद्धि होने पर तो फल में समानता ही रहती है, परन्तु यदि दैवात् कार्य में कोई विघ्न हो गया तो पहिले अगुआ ही मारा जाता है ॥ २९ ॥

कहा भी है—इन्द्रियों को अपने वश में न रखना विपत्ति का मार्ग है । और इन्द्रियों को वश में रखना ही सम्पत्ति का मार्ग है । जिस रास्ते से इच्छा हो जाओ ॥ ३० ॥

उस कबूतर का इस प्रकार अनादर होता देख कर कपोतराज चित्रग्रीव बोले, कि—जाने दो, इसमें इस विचारे का कुछ भी दोष नहीं है ।

क्योंकि—विपत्ति जब आने वाली होती है, तब अपना मित्र भी उस आने वाली आपत्ति का कारण हो जाता है । जैसे बछड़े के बाँधने के लिये कभी २

अन्यच्च—

स बन्धुर्यो विपन्नानामापदुद्धरणक्षमः ।
न तु भीतपरित्राणे [1]यस्तूपालम्भपण्डितः ॥ ३२ ॥

विपत्काले विस्मय एव कापुरुषलक्षणम् । तदत्र धैर्यमवलम्ब्य प्रतीकारश्चिन्त्यताम् । यतः—

विपदि धैर्यमथाऽभ्युदये क्षमा,
सदसि वाक्पटुता, युधि विक्रमः ।

नोपकरणशङ्कुभावं भजतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

स इति । यो विपन्नानां = विपद्ग्रस्तानाम्, आपदुद्धरणे = विपत्तिनिरासे, क्षमः = शक्तः, स एव बन्धुः = सुबन्धुः । यस्तु—भीतपरित्राणे = विपन्नरक्षणावसरे, उपालम्भपण्डितः = नानाविधतत्तिरस्कारवाक्यप्रयोगविशारदः । न तु—नैव बन्धुः । वस्तूपालम्भपण्डित इति पाठे तु 'भीतपरित्राणमेव वस्तु = कार्यं, तस्य अवसरे—उपालम्भपण्डितः = 'त्वयेत्थं कुतः कृतम्, मूर्खोऽसी'त्यादितर्जनपर' इत्येवं व्याख्येयम् । यद्वा—भीतपरित्राणे—तदवसरे, वस्तूपालम्भे = स्खलनहेतूपालम्भे पण्डित इत्यर्थः । (वस्तु = कारणकलापः) ॥ ३२ ॥

विस्मयः = अधैर्यम्, व्याकुलत्वम् । किङ्कर्त्तव्यविमूढतेति यावत् । कापुरुषलक्षणं = कुत्सितपुरुषचिह्नम् । कातरलक्षणमिति यावत् । तत् = तस्मात् । अत्र = विपदि । प्रतीकारः = अपसारणोपायः । चिन्त्यतां = विभाव्यताम् ।

विपदीति । महात्मनां = महापुरुषाणाम्—इदं प्रकृतिसिद्धं = स्वभावसिद्धमेव ।

(दूध दूहते समय) उसकी माता (गाय) की जङ्घा भी खूँटे (स्तम्भ) का काम देती है ॥ ३१ ॥

और भी—मित्र वही है, जो विपत्ति में पड़े हुए प्राणियों को आपत्ति से छुड़ाने में समर्थ हो । और जो भयभीत व विपत्तिग्रस्त की रक्षा करने के समय खाली उलहना देने में अपने कर्त्तव्य की समाप्ति समझता है वह मित्र नहीं, किन्तु वह शत्रु है ॥ ३२ ॥

विपत्ति में घबड़ाना कायर पुरुषों का लक्षण है । इसलिए धीरज धारण करके इस विपत्ति से छूटने का कुछ उपाय सोचना चाहिये ।

---

१. 'भीतपरित्राणवस्तूपालम्भे'ति पाठः सर्वत्र दृश्यते ।

यशसि चाऽभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ,
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ३३ ॥

सम्पदि यस्य न हर्षो, विपदि विषादो, रणे च धीरत्वम् ।
तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ ३४ ॥

अन्यच्च—

षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा, तन्द्रा, भयं, क्रोध, आलस्यं, दीर्घसूत्रता ॥ ३५ ॥

किन्तदित्यत आह—विपदीति । धैर्यं=धैर्यमवलम्ब्य तत्प्रतीकारचिन्तनम् । अभ्युदये=सम्पत्तौ । क्षमा=परानुग्रहः । अभिमानविरहश्च । सदसि=सभायां, वाक्पटुता=वाक्पाटवं, वचनचातुरी । युधि=युद्धे, विक्रमः=पराक्रमः यशसि=कीर्तौ, इच्छा=अभिलाषः, यशोधनत्वमिति यावत् । श्रुतौ=शास्त्रे, व्यसनम्=निर्हेतुकोऽनुरागः ॥ ३३ ॥

सम्पदीति । हर्षः=प्रमोदः, गर्वश्च । विषादः=दुःखं, वैक्लव्यं, तम्=अनुत्सिक्तमकातरं, निर्भयश्च । भुवनत्रयतिलकं=लोकत्रयरत्नम् । विरलं=कश्चिदेव । स्वल्पमेव ॥ ३४ ॥

हातव्याः=परित्याज्याः, भूतिम्=ऐश्वर्यम् । इच्छता=वाञ्छता । तन्द्रा=प्रमीला (ऊंघना) । दीर्घसूत्रता=चिरक्रियता (ढीलापन) । 'दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः' इत्यमरः ॥ ३५ ॥

क्योंकि—विपत्ति में धीरता, उन्नति होने पर नम्रता, सभा में बोलने की शक्ति, युद्ध में वीरता, कीर्ति की इच्छा और शास्त्रों के अभ्यास में व्यसन, ये सब महात्माओं के स्वभावसिद्ध गुण हैं ॥ ३३ ॥

और जिसको सम्पत्ति में विशेष हर्ष न हो, विपत्ति में विषाद न हो, युद्ध में धीरता हो—ऐसे भुवनत्रय के तिलकस्वरूप पुत्र को विरली ही मातायें उत्पन्न करती हैं ॥ ३४ ॥

और भी—निद्रा (अधिक सोना), तन्द्रा (ऊँघना) डर, क्रोध, आलस्य, दीर्घसूत्रता (थोड़े समय में होने लायक काम को बहुत देर में करना), इन सब दोषों को अपनी उन्नति चाहने वाले पुरुषों को छोड़ देना चाहिये ॥ ३५ ॥

इदानीमप्येवं क्रियतां,—सर्वैरेकचित्तीभूय जालमादायोड्डीयताम्। यतः—

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥ ३६ ॥
संहतिः श्रेयसी पुंसां स्वकुलैरल्पकैरपि ।
तुषेणाऽपि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ! ॥ ३७ ॥

—इति विचिन्त्य पक्षिणः सर्वे जालमादायोत्पतिताः ।

अनन्तरं स व्याधः सुदूराज्जालाऽपहारकांस्तानवलोक्य पश्चाद्धावन्नचिन्तयत्—

इदानीमपि=जालेन बन्धे सत्यपि । विपत्तिनिपातेऽपि । एवम्=इत्थं, वक्ष्यमाणप्रकारेण । एकचित्तीभूय=ऐकमत्येन सङ्घीभूय । अल्पानां=स्वल्पानाम्। निर्बलानामपि, संहतिः=सङ्घः । गुणत्वमापन्नैः=संहत्या रज्जुत्वं प्राप्तैः । मत्तदन्तिनः=मदोन्मत्ता गजेन्द्रा अपि ॥ ३६ ॥

संहतिरिति । श्रेयसी=कल्याणप्रदा । अल्पकैरपि=स्वल्पबलैरपि । तुच्छैरपि। स्वकुलैः=स्ववंश्यैः, तुषादिभिः हीनाः । तण्डुलाः=धान्यकणाः । न प्ररोहन्ति= नाङ्कुरिता भवन्ति ॥ ३७ ॥

उत्पतिताः=गगने उड्डीय गताः । जालापहारकान्=जालमादायोत्पतितान्, तान्=कपोतान् ।

अतः इस समय हम लोग ऐसा करें कि हम सब लोग एक साथ इस जाल को लेकर आकाश में उड़ चलें ।

क्योंकि—छोटी २ वस्तु भी एक साथ मिलने पर कार्य साधक हो जाती हैं। देखो—तृण (घास-फूस) भी जब एकत्र होकर रस्सी बन जाते हैं, तब बड़े २ हस्तियों को भी बाँध सकते हैं ॥ ३६ ॥

और अपने कुल के छोटे २ लोगों की भी संगति अच्छी होती है । देखो, चावल भी अपने छिलके (भूसी) से अलग होने पर उग ही नहीं सकते हैं (अङ्कुरित नहीं हो सकते हैं) ॥ ३७ ॥

ऐसा सोचकर वे सब पक्षी जाल लेकर आकाश में उड़ गए। इसके बाद वह

Scanned with CamScanner

'संहतास्तु हरन्त्येते मम जालं विहङ्गमाः ।
यदा तु विवदिष्यन्ति वशमेष्यन्ति मे तदा' ॥ ३८ ॥

ततस्तेषु चक्षुर्विषयमतिक्रान्तेषु पक्षिषु स व्याधो निवृत्तः ।

अथ लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा कपोता ऊचुः–'स्वामिन् ! किमिदानीं कर्त्तुमुचितम् ? ।' चित्रग्रीव उवाच—

'माता, मित्रं, पिता चे'ति स्वभावात्त्रितयं हितम् ।
कार्यकारणतश्चाऽन्ये भवन्ति हितबुद्धयः ॥ ३९ ॥

संहता इति । इमे विहङ्गमाः संहताः=मिलिताः सन्तो मे जालं यद्यपि सम्प्रति हरन्ति, तथापि यदा तु विवदिष्यन्ति=परस्परं कलहं करिष्यन्ति, तदा मे वशमेष्यन्तीत्यर्थः । 'निपतिष्यन्ती'ति पाठेऽपि—कलहायमाना, अन्यथा वा निपतिष्यन्तीत्यर्थो बोध्यः ॥ ३८ ॥

ततः = तदनन्तरम् । चक्षुर्विषयं = नेत्रविषयम् । अतिक्रान्तेषु=अपगतेषु । नेत्रपथबहिर्भूतेषु इति यावत् । लुब्धकं = व्याधं, निवृत्तं=व्यपगतम् ।

स्वामिन्=प्रभो चित्रग्रीव ! । इदानीं=व्याधे निवृत्ते सति । कर्त्तुमुचितं=विधातुं योग्यम् । स्वभावात् = प्रकृत्यैव । हितं = हितकारकम् । अन्ये तु=एतत्त्रितयातिरिक्तास्तु । कार्यकारणतः=कार्यकारणप्रसङ्गेनैव । किमपि कार्यं, कारणं वा उद्दिश्यैव । हितबुद्धयः=हितकारका भवन्ति ॥ ३९ ॥

व्याध उनको जाल ले जाते देख कर उनके पीछे दौड़ा और सोचने लगा कि—

ये सब पक्षी इस समय तो मिलकर मेरे जाल को ले जाते हैं, पर जब ये लड़ते हुए गिरेंगे तो मेरे हाथ अवश्य आवेंगे ॥ ३८ ॥

इसके बाद जब वे कबूतर उस व्याध की दृष्टि के बाहर हो गये (दूर चले गए) तब वह व्याध निराश होकर लौट गया । उसको वापिस गया देख कर कबूतर बोले 'हे प्रभो ! अब हमें क्या करना चाहिए' ? । तब वह चित्रग्रीव बोला—

माता पिता और मित्र ये तीनों स्वभाव ही से हित चाहते हैं, परन्तु दूसरे लोग तो कार्यवश ही हितैषी हुआ करते हैं ॥ ३९ ॥

Scanned with CamScanner